

A gyökerek: a magyar orvosi kifejezések eredete

Bár az orvosi nyelv körébe tartozó kifejezések már korai nyelvemlékeinkben is előfordulnak, s így orvosi nyelvünket mintegy 600-700 évnyi nyelvi anyag alapján lehetne vizsgálni, a magyar orvosi szaknyelv történetének megírására eddig még nem került sor. S nem véletlenül, hiszen igen sokirányú kutatás lenne szükséges a problémakör teljes feldolgozásához.

Erre természetesen én sem vállalkozhattam. Ezért csupán a magyar orvosi szaknyelv kialakulásának és fejlődésének néhány állomását s a magyar orvosi szaknyelv eredetének legfontosabb jellemzőit szeretném felvázolni.

A kutatások szerint a XVI–XVII. századig nagyon kevés volt hazánkban az akadémia, egyetemet végzett orvos (Magyary-Kossa 1929: 69). Az orvosi feladatokat nagyrészt a füvesek vagy fűjesek látták el, akik a betegek gyógyításához és a varázsláshoz használatos gyökereket és orvosi növényeket gyűjtögettek. A *füves asszony* egyébként ugyanazt jelenti, mint a *tudós asszony* vagy *javasasszony*. Ezek körébe tartoztak a *néző asszonyok*, a *kötő asszonyok* és a *bábák* is. A gyógyító munkában részt vettek még különféle kuruzslók is. Ezek egy része vándorló (gyakran külföldi) kuruzsló volt, ilyenek voltak például az *olejkárok* (azaz az olajokat, balzsamokat árusítók), a *sérvmetszők*, a *borbélyok*, a *vándorsebészek* s a *szemoperálók*, sőt a *hóhérok* is, akiknek a köznép gyógyító képességet tulajdonított (vö. Magyary-Kossa 1929: 75–92).

A Magyarországon működő orvosok a XVIII. század végéig vagy külföldön tanult magyar orvosok, vagy külföldi orvosok voltak. Szaknyelvük természetesen latin volt. Kialakult azonban az orvoslásnak bizonyos magyar szókészlete is, bár ez nagyon szegényesnek tűnik. Tartalmazta azonban a legfontosabb testrészneveket, melyek egy része finnugor eredetű. Ilyenek az *ajak*, *áll*, *arasz*, *bőr*, *epe*, *ér*, *far*, *fog*, *fül*, *háj*, *here*, *hólyag*, *homlok*, *hón(alj)*, *húr*, *bél*, *ín*, *íny*, *íz*, *kéz*, *könny*, *könyök*, *lép*, *máj*, *mell*, *nyál*, *nyelv*, *orca* (← *orr* + *száj*), *öl*, *száj*, *szár*, *lábszár*, *szem*, *szív*, *szőr*, *tetem* (eredeti jelentése *csont*), *torok*, *ujj*, *váll*, *var*, *velő*, *vér* (Bárczi 1963: 14–15, 18–19).

Volt magyar neve néhány betegségnek is. Ezek egy része ugyancsak finnugor eredetű.

A betegségnevek közül néhány a sámánisztikus világnépet őrző, ilyen a *hideglelés* *lel*, talál, beteggé tesz' része, a *hagymáz* (*hagy* 'ördög, alvilág, szellem' + *máz* 'betegség') és a *téboly* is, mely valószínűleg a léleknek az agyból való eltévedésére utal (Büky 1988: 232).

A sámánizmustól független, primitív tünettani észrevételen, tapasztalaton alapuló orvosi vonatkozású finnugor

eredetű szavak még az *árt*, *aszik*, *csomó*, *fáj*, *fekély*, *fene*, *hályog*, *hány*, *hólyag* ~ *hupolyag*, *hulla*, *kel*, *kerge*, *meleg*, *nyilallik*, *rág*, *rág*, *fájdalmat okoz*, *sovány*, *süly* ('keléssel, váladékos duzzanattal járó betegség'), *száraz* (betegségnév), *szúr*, *vásik* (Büky i. h. 233).

A korai orvosi szaknyelv körébe vonható szavak között vannak jövevényszavak is.

Ezek kisebb része honfoglalás előtti, nagyobb része honfoglalás utáni jövevényszó. Török jövevényszó például a *boka* (Bárczi i. m. 45), *borda*, *csipa* (TESz.), *gyomor*, *iker*, *kanyaró*, *kar*, *köldök*, *nyak* (Bárczi i. m. 45, 47), *sár* (TESz.), *szakáll*, *szeplő*, *szirt* 'nyakszirt', *térd* (Bárczi i. m. 45, 47). Alán jövevényszó a *méreg* (i. m. 48). Szláv jövevényszó a *bába* (TESz.), *csömör*, *gennyedt* (Bárczi i. m. 119, 269), *gilisza*, *garat*, *golyva*, *görcs* (TESz.), *iromba* (eredeti jelentése 'foltos'; Bárczi i. m. 119), *izgága* (eredetileg 'gyomorégés'; i. m. 269), *kór* 'betegség', *lapocka*, *méh*, *szerv*; (Bárczi i. m. 119), *nátha* (i. m. 269), *nyavalya* (i. m. 269), *orbánc* (i. m. 269), *ragya* (i. m. 119), *túr* 'fekély' (TESz.), *varázsolni*, *zömök* (Bárczi i. m. 119), *zsába* (i. m. 269). Latin jövevényszavak: *aréna* 'vesekőbetegség' (TESz.), *balzsam* (Bárczi i. m. 121), *diéta* (i. m. 267), *doktor* (i. m. 121), *flastrom* (i. m. 267), *flegma* 'nyúlós nedv az emberi testben' (TESz.), *gargarizálni*, *kolera*, *kólíka*, *kúra* (Bárczi i. m. 267), *patika* (i. m. 121), *pestis*, *pirula* (i. m. 267), *salétrom* (i. m. 125) stb. Német jövevényszó: *csúz* (TESz.), *istáp* 'bot' (ebből keletkezett az istápolni) (Bárczi i. m. 124).

Már korán keletkeztek orvosi kifejezések belső szóalkotással is.

Szóképzéssel keletkezett például a *gyógyít* ige a *jó* melléknévből. (Eredeti jelentése általában 'javít' volt, de jelentése már a középkorban az 'egészség megjavítására' szűkölt [Bárczi i. m. 106].) A korai képzések közé tartozik a *csípés*, *égés*, *fonnyad*, *háborodik*, *hályog*, *hasogat*, *járvány*, *kergül*, *lüktet*, *merevedik*, *nyilallik*, *ragad*, *rokkán*, *sápad*, *sért*, *sérül*, *szagat*, *szédeleg*, *szédül*, *szorong*, *szorul*, *tetűs*, *tetves*, *töporodik*, *töpped*, *vérzés*, *zsugorodik* (Büky i. h. 232–4), *egészség*, *fájdalom* (Bárczi i. m. 108), *aggság* (i. m. 109), *fakad* (i. m. 110), *dagadás* (Orvk. 173), *fájás* (i. m. 164), *fakadás* (i. m. 95), *fakadók* (i. m. 67), *meddőség* (i. m. 360), *merevedés* (i. m. 48), *okádás* (i. m. 192), *sebesülés* (i. m. 148), *szédelgés* (i. m. 34), *tüzesülés* (i. m. 237), *viszketés* (i. m. 318), *farcok*, *farcsik* 'a gerincoszlop alsó vége' (TESz.) stb.

Hangutánzással, illetve hangulatfestéssel keletkezett a *bibircsók*, *bőfög*, *csámpás*, *csuklik* (TESz.), *duzzad* (Bárczi i. m.

113), *ficamodik, fingik, fityma, fos* (TESz.), *gége, hurut, lehel, lohad, pofa, puha* (Bárczi i. h.) szó.

Szóösszetétellel (bár ezek megítélése az egybe- és különírás következtelensége miatt olykor nem könnyű) a *középfog* (Szikszé 86), *zápfog* (SchSzj. 348), *főfájás* (OrvK. 5), *álmhozó* (i. h. 20), *gutaités* (i. h. 45), *hideglelés* (i. m. 488), *agyvelő* (i. m. 63), *ászkor* (Büky i. h. 233), *szemorvos, egészségőrző, ellenmérég, messzelátó-üveg, tüdőfölglyulladás, metélőfog, őrlőfog, szemfény, pupilla* (Bárczi i. m. 259) szavak jöttek létre.

Mint az eddigiekből is kiderült, a XVI. század végéig a magyar orvoslásnak volt egy tudós, akadémiát végzett orvosok által művelt módja. Ennek az orvostudománynak a nyelve a latin volt.

De volt egy népi ága is, mely tünetani észrevételen, tapasztalaton alapuló magyar kifejezéseket (gyakran körülírással) használt, melyek olykor bonyolultak és nehézkesek voltak. Jól tükrözi ezt a XVI. század végi első magyar orvosi könyv. Néhány példa ebből (mai helyesírással): *álm hozó orvosság* (OrvK. 18), *dühös búsult bolondság* (i. m. 25), *szájnak és orcának félre menése* (i. m. 46), *szemfénynek megterjedése* (i. m. 61), *orrban csorgó nátha* (i. m. 102), *az oldalcsonkok alatt való húsos hárttyák* (i. m. 227), *hasnak vérrrel való menése* (i. m. 255), *kéznek megcsüggedése* (i. m. 402) stb.

A nyelvünkkel való tudatos törődés csak a XVII. század első felében indult meg. Az úttörés érdeme Szenczi Molnár Alberté, aki nyelvtanaiban és szótáraiban megkezdte a tudományok nyelvének magyarosítását.

Ezután a XVII. század közepén Erdélyben egy nyelvűvelő mozgalomféle kezdett kibontakozni. Ennek okát Szathmári István (1968: 240–3) abban látta, hogy Európában a XVII. század a nemzeti nyelvek előretörésének, a tudományok anyanyelven történő indulásának az ideje. Így például a század elejétől fellendült a németországi nyelvűvelés, az úgynevezett német purizmus, mely a Németalföldről indult ki. Ekkorra a tudósok jelentős része már nem latinul írta műveit, s például a leydeni egyetemen már holland nyelven tartották az előadásokat. Ennek a mozgalomnak legkiemelkedőbb alakja Geleji Katona István erdélyi református püspök, aki több új szót alkotott, s foglalkozott az új szavak alkotásának elvi kérdéseivel is (Fábián 1993a: 16–7). Orvosi vonatkozású szava kevés, de ide vonható a *képzet, a lelkiség és a természetlen* szó.

A magyar szaktudományi nyelvek kiművelőinek sorát valójában Apáczai Csere János nyitotta meg (szintén a XVII. századi Erdélyben) azzal, hogy a Magyar encyklopaediában (1653) és a Magyar logicatskában (1654) a tudományok fogalmainak magyar nevet igyekezett adni.

A következő fontos lépést Pápai Páriz Ferenc Latin-magyar, magyar–latin szótára (1708) és Pax corporis című munkája jelentette, melyekben már több latin orvosi kifejezést is átültetett magyarra. S mindez történt akkor, amikor a leghevesebben folyt a küzdelem Rákóczi Ferenc és Lipót, illetőleg a szabadságért harcolók és a nemzeti nyelvünket eltaposni akaró bécsi udvar között.

Érdekes és a későbbiek során is megfigyelhető, hogy a tudomány berkeiben a magyarosító törekvések legtöbbször

akkor erősödnek fel, amikor az erőszak vagy az elnyomás valamilyen módja nehezdedik az országra.

A nyelvnek tudatos gazdagítása, a szókincs bővítése ezután is folyt.

Igazán azonban csupán a XVIII. század közepe táján vált világossá, hogy a tudományok művelése és terjesztése, valamint a szellemi élet fellendülése csak akkor remélhető és akkor válik a nemzet felemelkedésének eszközévé, ha mindez anyanyelven történik.

Ez az időszak már a nyelvújítás előzményének tekinthető. Több olyan mű is megjelenik, mely a szaktudás anyanyelvi terjesztését segíti, így Móróthy Györgynek az Arithmetikája (1743), Kováts Jánosnak a Hadi exercitiuma (1743), Bertalanfi Pálnak A világnak rövid ismerete (1757), Molnár Jánosnak A régi jeles épületek (1760), valamint A fizikának eleji (1777) című munkája; s nem utolsósorban Miskolczi Ferencnek Manuale chirurgicum (1742) című orvosi könyve (vö. Fábián i. m. 20).

A tudatos nyelvújítás a XVIII. század hetvenes éveitől, a felvilágosodás kezdetétől (Bessenyei fellépésétől) vált mozgalommá, melyben Kazinczy vezetésével a haladó írók és szakírók legjelentősebb képviselői is részt vettek, részben új szavak alkotásával, részben elméleti fejtegetésekkel is.

A nyelvújítás a reformkorban lépett akadémiai szakaszába. Megalakult a Magyar Tudós Társaság, s megalakulásától fogva magára vállalta a szaknyelvek magyarosításának a feladatát. A Magyar Tudós Társaság eredeti és fő céljának ugyanis a tudományoknak magyar nyelven való megszólaltatását tekintette, s tüzetes programot dolgozott ki szakszótárak szerkesztésére. Nagy dolog volt ez annak idején, hiszen Magyarországon az egyetemeken is németül vagy latinul tartották az előadásokat. Bugát Pál volt az első, aki 1825-től magyarul kezdte oktatni az orvostudományt (vö. Fábián 1993b: 599).

Nyelvünk azonban a szabadságharc leverése után súlyos válságba jutott. 1849 után a németesítésnek erős hulláma öntötte el az országot. Nagy számban terjedtek el német szakszavak a nyelvünkben.

Az Akadémia sem folytatta tovább a reformkorban megkezdett tevékenységét, a szaknyelvek fejlesztését.

Az ellenállás eszköze újra a nyelvújítás lett, mely elsősorban a tudományok, különösen a természettudományok és az orvostudomány nyelvének magyarosítására törekedett. Szóalkotásairól különösen Bugát Pál orvosprofesszor vált híressé, de (erőszakos szócsinálmányai miatt) egyben hírhedt is. Ő indította meg, Toldy Ferencsel együtt, 1931-ben az első magyar nyelvű orvosi folyóiratot, az Orvosi Tárt, 1941-ben pedig megalapította a Természettudományi Társulatot, melynek elnökeként lankadatlanul szorgalmazta a természettudományok magyarítását (Fábián 1993a: 41).

Toldy Ferenc Bugát Pál ravatalánál 1865. július 11-én, az Akadémián a következőket mondta: „*Helyesen szólni Révay, szépen Kazinczy, műszabatosan Bugát Pál tanította a nemzetet*” (Müller 1903: 5).

A nyelvújítás és Bugát Pál működése is nagy jelentőségű volt az orvosi szaknyelv fejlődése szempontjából. Az új sza-

vak alkotói minden eszközt felhasználtak a forgalomban levő idegen szavak pótlására.

Szerencsés eljárás volt például az elavult szavak felújítása. Így vált újra használatossá az *iker*, a *kór* (régii jelentése: ‚beteg’) és a *baj* (régii jelentése ‚harc, kellemetlenség’) szó (vö. Bárczi 1963: 297).

Forgalomba hoztak a nyelvújítók nyelvjárási szavakat is, például: *hulla*, *renyhe*, *sejt*, *pete* (a *pete* a Péter személynév becéző változata volt; vö. pl. *elmegy* a *péterkéje*) (vö. Bárczi i. m. 298–9), *góc* (Fábián i. m. 44).

A nyelvújítás új szavainak zömét azonban szóképzéssel, összetétellel és elvonással alkották.

Képzett szavak: *adag* (Bárczi 1963: 300–2), *csikló* (TESz.), *csőkevény*, *érvék*, *lazít*, *sorvaszt*, *ürülék* (Bárczi i. h.), *roham* (Müller 1903: 4), *hajlam*, *ízület*, *kóros*, *mozgékony*, *ragály*, *sebész*, *sejt*, *szemész*, *tapasz* (Fábián i. m. 42), *gégészet*, *magzat* (Fábián i. m. 45).

Szóelvonással keletkezett szavak: *dudor*, *inger*, *lob* (a *lobban*, *lobog* igékből), *sérv*, *szomj*, *pír* (a *piros*, *pirul* szavakból), *hám* (a *hámlik*, *hámos*-ból) (Bárczi i. m. 303), *izom*, *szomj*, *ficam*, *inger* (Fábián i. m. 47).

Szóösszetétellel alkotott szavak: *állkapocs* (TESz.), *alvajárás*, *fogorvos*, *fogpor*, *gyógyszer*, *kórtünet*, *hőmérő*, *szemüveg*, *szívbeteg* (Bárczi i. m. 305), *hőmérséklet*, *légcső*, *műtét*, valamint minden *bonc*- és *gyógy*- előtagú összetétel (Fábián i. m. 42).

Számos összetétel más nyelvek szavainak szó szerinti fordítása, például: *vérszegény* (ném. *Blutarm*), *gyógyszer*, *hordágy*, *kötszer*, *tápérték* (Fábián i. m. 49).

Szóösszerántással jött létre a *csipesz* (← *csípő* + *eszköz*; Fábián m. 42).

A nyelvújítás során több szabálytalanul létrehozott, rossz hangzású szó is keletkezett. Ezek ellen sok nyelvész és orvos is felvette a harcot, többek között az 1872-ben megalapított Magyar Nyelvőr hasábjain. Így sok kifogásolt, idegen mintára keletkezett szó eltűnt a nyelvből és a szaknyelvekből is. Nem honosodott meg például az *eskór* ‚nyavalytörés’ a *harapfog*, a *kőthártya*, a *metszfog*, a *látideg*, a *lemb* (← *leendő ember*) ‚méhmagzat’, a *vágfog* stb. Megmaradt viszont több, a szokás által szentesített (korábban nem helyeselt) szakszó, például: *csipesz*, *gyógyszer*, *hordágy*; *kórisme*, *kutacs*, *recept*, *vény*.

A nyelvújítás igen nagy jelentőségű volt a magyar nyelvfejlődés és a szaknyelvek kialakulása szempontjából is.

Bár a nyelvújítás korszakát a kiegyezésig szokták számolni, az orvosi nyelv magyarítási törekvései és nyelvújítása máig sem zárult le, sőt, ma legalább olyan időszerű, mint a klasszikus nyelvújítás korában volt, hiszen az orvostudomány állandó fejlődése, az újabb és újabb betegségek felfedezése, az új kezelési módok kifejlesztése is megkívánja az orvosi szaknyelv gondozását.

Ma, az orvostudomány rohamos fejlődésének korában, a magyar orvosi nyelv több módon is gyarapszik (az idegen szavak átvételén kívül).

Idegen szavak megmagyarosodása, jövevényszóvá válása által, például: *ciszta*, *diagnózis*, *immunitás*, *infarktus*, *katéter*,

narkózis, *rehabilitáció*, *reuma*, *tetanusz*, *trombózis*, *vakcina* stb.; összetételekkel: *agyvelőkampó*, *aktivitásmérés*, *alpnarkózis*, *fehervérűség*, *sugárartalom*, *sugár bakteriológia*, *szaruhártya-olló*, *szelvényérzéstelenítés*; (az összetétel egyik tagja idegen szó:) *adszorpcióképesség*, *aortaszájadék*, *artériaszűkület*, *szívtranszplantáció*, *szövetelektród*; (az összetétel egyik tagja tulajdonnév:) *Albert-varrat*, *Aldrich-szindróma*, *Bechterew-kór*, *Hodgkin-kór*, *Holzkecht-radioméler*, *Leb-vércsoport*; (az összetétel egyik tagja mozaikszó:) *ACD-oldat*, *ACTH-túltermelés*, *Lua-antigén*. Keletkeznek orvosi kifejezések mozaikszó-alkotással is: *AIDS*, *CRP* (C-reaktív protein), *EKG*, *LD* (letális dózis); tulajdonnevek köznevesülésével, például: *röntgen*; s ritkán képzéssel is, például: *AIDS-es*, *allergizál*, *dializál* stb. (OrvHíSz.).

Az orvosi szaknyelv művelésével kapcsolatban ma is megszívlelendőnek tarthatjuk Korányi Frigyes professzor 1903-ban, a *Klinikai Recipe Könyv Előbeszédében* írt szavait: *„orvosi téren se olvadjunk szét az írói kozmopolitizmusban, hanem igyekezzünk a tudomány tág határain belül nemzeti egységünket kicsiben és nagyban kifejteni és kifejezni”* (Korányi öltödézi Müller 1903: 1).

Az orvosi szaknyelv magyarosításának és korszerűsítésének feltétele azonban az, hogy azt mindig az orvosok szorgalmazzák és tekintsék feladatuknak. A szaknyelvek alakításában a nyelvészek csupán tanácsot, segítséget tudnak nyújtani, hiszen csak az orvosok tudják eldönteni, hogy milyen elvek alapján tudunk úgy magyarosítani, hogy benn maradjunk a nemzetközi tudományos élet áramában is, s egyszersmind érthető, az egész magyar orvostársadalom számára hasznos magyar szaknyelvet használjunk.

IRODALOM

- Bárczi Géza 1963. A magyar nyelv életrajza. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Büky Béla 1988. A legősibb nyelvi rétegekre visszanyúló orvosi szavaink. In Kiss Jenő – Szűts László (szerk.): A magyar nyelv rétegződése. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Fábián Pál 1993a. Nyelvfejlődés és nyelvfejlesztés. In uő (szerk.): Nyelv-művelés. Kézirat. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Fábián Pál 1993b. Szaknyelvi helyesírási szabályzataink mérlege. Magyar Nyelvőr 117: 595–9.
- Dr. Magyary-Kossa Gyula 1929. Magyar orvosi emlékek I. Eggenberger-féle Könyvkereskedés, Budapest.
- Dr. Müller Vilmos 1903. Orvosi magyar nyelv, orvosi magyar nemzeti irodalom. Melléklet a Budapesti Orvosi Újság 22. számához. Budapest.
- OrvHíSz. – Dr. Fábián Pál–dr. Magasi Péter (szerk.) 1992. Orvosi helyesírási szótár. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- OrvK. – Varjas Béla (kiad.) 1943. XVI. századi magyar orvosi könyv. Sárkány Nyomda, Kolozsvár.
- SchSzj. – Szamota István (kiad.) 1894. A schlagli magyar szójegyzék. A XV. század első negyedéből. Budapest.
- Szathmári István 1968. Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- SzikszE – Szikszai Fabricius Balázs 1590. Nomenclatura Dictionarium Latino-vngaricum. Debrecen.
- TESz. – Benkő Loránd (szerk.) 1967–1984. A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–IV. Akadémiai Kiadó, Budapest.